

ÄÊÏ ÄÌ ²×Í ÈÉ ÄÍ ÄÈ²Ç Ì ÐÎ ÄËÄÌ ÕÈÈÈ²×Í ²ÑÒ²
Ó ÐÍ ÇÐÍ ÄËÄÕ ÄËË Í Ì Ì ²ÑÒ²Ä È²Í ÕВ XIX–XX ÑÒ.

Проаналізовано погляди українських економістів кінця XIX–XX ст. на механізм циклічного розвитку економіки. Простежено спадковість наукових досліджень, визначено їхнє практичне значення для реформування економіки України.

The author analyses the views of Ukrainian economists of last years of XIX century – the beginning of XX century concerning the mechanism of cyclic economy development. The article analyses the succession of scientific researches as well as determines their practical sense for reforming of Ukrainian economy.

В умовах глобальних трансформацій, коли в міжнародній економіці синхронізуються кризові явища, формуються міжнародні економічні цикли. Це є однією з основних за своєю значущістю і найстаріших за часом виникнення невирішених проблем економічної теорії. Явища економічних циклів, економічної динаміки і розвитку вивчали багато відомих вчених-економістів, зокрема: К. Маркс, М. Туган-Барановський, Г. Кассель, Й. Шумпетер, М. Кондратьєв, Р. Харрод, Е. Хансен, А. Афталійон, К. Віксель, С. Кузнец, В. Мітчел, Г. Мур, А. Пігу. Однак, згідно із твердженням Хансена, цю проблему не було вирішено. Аналізуючи праці економістів другої половини XX ст., можна сказати, що його думка актуальна й нині.

Діагностика циклічності є одним із важливіших інструментів ринку, яка полягає у постійному моніторингу макроекономічної кон'юнктури та розробці заходів, які стабілізують економічні процеси. Однією з умов досягнення Україною висхідного економічного зростання є теоретичне розроблення системи оцінювання та аналізу циклічних коливань в економіці, методологічне забезпечення досліджень ринкової кон'юнктури, й на їхній основі розробка ефективних стратегій антициклічного згладжування.

Основним завданням у процесі дослідження економічних циклів є обґрунтування факторів, що впливають на формування економічної кон'юнктури й забезпечення економічного зростання, і є базовими для виділення циклу. Емпірично таке завдання полягає у фіксації кластерів поворотних точок економічної кон'юнктури, виявленні взаємозалежностей між основними макроекономічними показниками, виділенні довгострокового тренду зростання економіки.

Проблема економічного циклу і необхідність теорії, що її пояснює, виникли ще в XVIII–XIX ст. у результаті спостереження явища кризи (вона була зазначена у працях Т. Мальтуса, Д. Рікардо, Дж. С. Мілля, К. Жюглара та ін.). Саме необхідність боротьби з економічною кризою та її наслідками привела до створення теорії циклу, економічної динаміки, і як результат – антициклічної економічної політики. Найбільш повним фундаментальним дослідженням досягнень теорії економічних циклів, економічного розвитку та економічної динаміки є праця Е. Хансена "Економічні цикли і національний дохід" (1951 р.). Автор починає її з "Аналізу природи економічних циклів" (перший розділ) і закінчує висновком "Невирішені завдання" (розділ 24 – "Сучасна теорія циклу. Резюме").

Е. Хансен зазначив: "Істотні елементи (наріжні камені) сучасної теорії економічного циклу і автори, яким належить головний внесок у науку, можуть бути коротко перелічені таким чином:

1. Роль коливань у розмірах інвестицій (Туган-Барановський, Шпітгоф, Кассель, Робертсон).
2. Аналіз детермінантів інвестування: природна норма, взята у відношенні до грошової норми процента, або – в поширеній термінології – графік граничної ефективності інвестицій у відношенні до норми процента (Віксель, Кейнс).
3. Роль динамічних факторів: техніки, природних ресурсів, розширення території та зростання народонаселення – як детермінантів інвестування (Шпітгоф, Харрод).
4. Пучкоподібний характер інвестування, зумовлений стадним характером руху, що викликається діяльністю в галузі нововведень (Шумпетер).
5. Капіталістичний метод виробництва (необхідність тривалого часу для виробництва елементів основного капіталу, довголіття основного капіталу) і принцип акселерації (Афталіон, Пігу, Кларк).

6. Початкові імпульси і поширення циклічних рухів, зумовлене структурою економіки (Віксель, Пігу).
7. Мультиплікатор інвестицій і функція споживання (Кан–Кейнс).
8. Взаємозв'язки економічних змінних – економетричні моделі (Тіньєрген, Фріш, Самуельсон, Хікс, Клейн та ін.).

Протягом усієї історії літератури про економічні цикли різні економісти знову й знову висловлювали думку, що походження циклічних коливань залишається "невирішеною загадкою" [10, с. 298–299].

В українській економічній думці циклічний розвиток економіки з методологічних позицій динамічного аналізу всебічно проаналізував М. Туган-Барановський, який повноправно вважається фундатором сучасної інвестиційної теорії циклів.

Дослідження М. Туган-Барановського "Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і близький вплив на народне життя", опубліковане в 1894 р., започаткувало новий етап у дослідженні закономірностей циклічного розвитку ринкової економіки. У передмові до другого видання (1900 р.) автор зазначив, що його книга "... присвячена дослідженню найзагадковішого і незрозумілого явища господарського ладу нашого часу, явища досі не остаточно ще з'ясованого в науці – періодичним промисловим кризам" [7, с. 10].

Кризи – це іманентна властивість капіталістичного господарства, а їх чітке періодичне повторення залишається таємницею. Характеризуючи капіталістичний цикл, М. Туган-Барановський наголошував, що в своєму розвитку останній закономірно проходить три фази – "промислового піднесення, кризи і промислового застою", але при цьому "криза не є неминучою фазою капіталістичного циклу". На думку вченого, "піднесення може переходити в застій і поступово, без гострої кризи" [6, с. 521], тобто шляхом чергування тенденцій до зростання і зниження ділової активності.

Розкрити цю загадку намагалися ще до М. Туган-Барановського, але саме він дав наукову інтерпретацію причинно-наслідкових зв'язків циклічного характеру капіталістичного відтворення, розкрив його перспективи і обґрунтував методологічні засади прогнозування ринкової економічної кон'юнктури.

Розпочавши з дослідження, як зазначав М. Туган-Барановський у передмові до другого видання своєї книги, "найбільш загадкового і незрозумілого явища господарського ладу... – періодичних промислових криз", завдяки яким "виникає ритмічна пульсація колосального організму капіталізму" [8, с. 10], вчений вийшов далеко за межі аналізу означеної проблеми. Через аналіз кризи надвиробництва він прийшов до розуміння циклічності капіталістичного розвитку загалом, структури економічного циклу, змісту його окремих фаз, започаткувавши, власне кажучи, теорію економічної кон'юнктури.

Отже, друга частина його дослідження присвячена теорії ринку, оскільки економічні кризи не можна розглядати у відриві від функціонування ринку. Детальний опис і зіставлення фактів економічної кон'юнктури переконали дослідника в тому, що "... криза залежить не тільки від випадкових причин, властивих певному історичному моменту, а й від постійних, загальних причин, властивих сучасному культурно-економічному ладу" [7, с. 153].

М. Туган-Барановський, поставивши перед собою завдання з'ясувати загальні причини, які роблять окремі промислові кризи надто схожими явищами і зумовлюють повторення епох торговельного застою з чітко помітною правильною періодичністю, проаналізував ринкові відносини. При розгляді економічних криз учений-економіст вдало поєднував теоретичні політекономічні знання з історією народного господарства та історією світової економічної думки. Саме ця тріада забезпечила йому можливість всебічно аргументувати свої погляди.

Таким чином, у працях М. Туган-Барановського вперше у світовій економічній науці було розглянуто цикли як чергування тенденцій до збільшення та зниження ділової активності, хвилеподібний розвиток, що поєднує хвилі зростання і падіння.

На противагу економічній концепції марксизму, згідно з якою амплітуда кон'юнктурних коливань із розвитком капіталізму зростає, М. Туган-Барановський на основі свого дослідження проблеми криз у його історичній частині визначив тенденцію до згладжування кон'юнктури. Вчений пояснював такі зміни в еволюції циклічності як економічними, так і соціально-політичними чинниками, зокрема поступовим удосконаленням грошово-кредитної системи ринкового господарства, концентрацією виробництва і створенням на цій основі великих підприємств, спроможних протистояти погіршенню кон'юнктури, застосуванням державою й іншими соціальними інститутами методів антициклічного регулювання тощо.

Таким чином, про необхідність висновків ученого-економіста щодо тенденції економічного розвитку свідчить той факт, що, по-перше, його теза про хвилеподібний характер циклічності, як найобґрунтованіша і логічна, стала домінуючою в світовій і вітчизняній економічній теорії. По-друге, визначена

М. Туган-Барановським тенденція до пом'якшення коливань кон'юнктури збереглась і в сучасних умовах ринкового господарства, підтверджуючи на практиці слушність його теоретичних постулатів.

Особливу цінність у теорії криз М. Туган-Барановського становить аналіз симптомів їх виникнення і циклу відтворення. На основі численних даних він дійшов висновку, що "умови попиту на залізо знаходяться в особливо тісному зв'язку з фазами капіталістичного циклу" [7, 242].

Характерною ознакою багатьох криз є посилення спекуляції нерухомістю і, зокрема, міськими землями. "Кризи зумовлюються тим, що у фазі піднесення споживання капіталу йде швидше, ніж його утворення і тому що меншим капіталом для підтримки своєї промисловості в фазі піднесення розпоряджається країна, тим швидше повинно закінчитися піднесення" [7, с. 253].

М. Туган-Барановський зробив висновок, аналізуючи розвиток усіх фаз циклу, про тісний зв'язок між промисловими коливаннями і періодичним оновленням основного капіталу, а також обґрунтував використання індикаторів господарської кон'юнктури, насамперед, цін на залізо та дисконтного процента.

На думку дослідника, криза започатковує вихідний момент для нових вкладень промислового капіталу, створюючи тим самим матеріальну основу для нового етапу циклічного розвитку. Вчений звернув увагу на зв'язок між зміною цін на засоби виробництва і рухом вільного грошового капіталу, який може як використовуватися на інвестиційні потреби в промисловості, так і утворювати фонд зберігання.

Ідею про вільний грошовий капітал учений поклав в основу періодичності промислових криз. Циклічний характер суспільного виробництва він пояснював специфічними умовами нагромадження вільного грошового капіталу і невідповідністю між його нагромадженням і продуктивним споживанням. "Нагромадження грошового капіталу, – зазначав він, – відбувається рівномірніше, ніж розширення виробництва: капітал нагромаджується безперервно, а виробництво розширюється поштовхами" [8, с. 164]. Крім цього, вільний грошовий капітал може зростати навіть за умов скорочення виробництва. Таким чином, вичерпність інвестиційних можливостей економіки є наслідком умов застосування вільного грошового капіталу, обмеженості банківських ресурсів і непропорційного розміщення цього капіталу між галузями виробництва.

Теза М. Туган-Барановського про вільний грошовий капітал та його роль у циклічному розвитку економіки була визнана надзвичайно продуктивною, що зокрема зазначав його учень і послідовник М. Кондратьєв [5, с. 342]. Її високо оцінили Й. Шумпетер у праці "Історія економічного аналізу" [11, іт. 3, с. 1481], а також Г. Кассель і Дж. М. Кейнс, який широко використав її в своїй теорії циклів, характеризуючи ідею "заощадження – інвестиції" як головну пружину в механізмі хвилеподібного розвитку ринкового господарства.

Доволі змістовне визначення ідеї циклічної динаміки економічного розвитку було представлено на початку ХХ ст. у працях західного економіста-теоретика Й. Шумпетера. На його думку, істотне зростання національного продукту відбувається у формі дисгармонійних стрибків і ривків у результаті освоєння абсолютно нових інвестиційних проектів. Розвиваючи інноваційну теорію розвитку економіки, вчений дійшов висновку, що на рубежі ХІХ і ХХ ст. було сформовано загальновизнаний методологічний базис для об'єднання більшості теорій циклічних коливань. Цим базисом названо положення, згідно з яким фундаментальний фактор циклічних коливань пов'язаний насамперед із характером коливань у виробництві "заводів і устаткування", або "капітальних товарів". Авторство цієї ідеї Й. Шумпетер пов'язував з іменем М. Тугана-Барановського. Дійсно, у його трактуванні механізму періодичності криз теза про оновлення основного капіталу займає центральне місце. "За станом попиту на залізо, – підкреслював вчений, – можна судити про попит взагалі на засоби виробництва. Отже, висхідний фазис капіталістичного циклу характеризується посиленням попиту на засоби виробництва, низхідний – послабленням попиту на такі. Але засоби виробництва (залізо, вугілля, дерево та ін.) мають посилений попит тоді, коли створюється новий основний капітал країни – будуються нові залізниці, фабрики, заводи, будинки тощо. Фазис піднесення – це період посиленого будівництва і облаштування нових промислових підприємств" [7, с. 316].

Однак на розвиток економічної науки суттєво вплинув екзогенний фактор. У 1929 р. світ охопила Велика депресія: криза збуту і неплатежів, хвиля банкрутств, гігантський стрибок безробіття, раптова і глибока дефляція. Минали роки, але економічна рівновага не відновлювалася, зберігався високий рівень безробіття. Існуюча економічна теорія такого не передбачала і запропонувати виходу із ситуації не могла, що спричинило кризу неокласичної думки. Знецінилася також і напрацьована на той час

теорія економічного циклу. Згідно з нею від того, яка кількість виробленого суспільством продукту спрямована на споживання, мультиплікаційно-акселераційний механізм здатний спричинити відповідно коливання або "вибухи" в динаміці національного доходу. Економісти опинилися у безвиході: мультиплікаційно-акселераційний механізм відображає коливання, властиві економіці тільки за абсолютно нереальної величини акселератора, а якщо виходити із більш реальної його величини, то цей механізм спричинятиме коливання, які не відповідають дійсності [3, 21].

Першим зробив спробу вийти із цього становища Р.-А.-К. Фріш. Досліджуючи проблему, він використав новий на той час економетричний метод аналізу. Сутність цього типу дослідження циклу він виклав у часописі "Економетрика" (1933 р.): "Економетрика зовсім не те ж саме, що економічна статистика. Вона і не те саме, що називається загальною економічною теорією, хоча значна частина цієї теорії має кількісний характер. Не є вона і синонімом застосування математики до економіки. Досвід показує, що кожна з цих трьох точок зору – точка зору статистики, економічної теорії і математики – є необхідною умовою правильного розуміння кількісних відносин у сучасному економічному житті, але, взята сама по собі, кожна з них недостатня. Тільки поєднання усіх трьох точок зору може створити могутній метод дослідження".

За основу досліджень Фріш узяв модель маятника. Аналізуючи систему коливань, учений виходив з того, що вона може привести до одного з трьох типів поведінки системи: амплітуда коливань може увесь час збільшуватися і система буде нестійкою; система коливань може бути стійкою за все меншої амплітуди; поведінка системи може бути середнім між першими двома типами поведінки, а отже, не відбувається ні збільшення, ні зменшення амплітуди.

Третій тип учений вважає неможливим, а перший – таким, що суперечить досвіду. Він дійшов висновку, що реальним є другий тип. Однак залишалося питання, яким чином зберігається циклічність, якщо цикл завжди затухає. Річ у тім, що маятник годинника зупинився б, якби не регулятор ходу, який щоразу дає йому поштовх, підтримуючи гойдання.

Підтвердженням такої відповіді була теорія Й. Шумпетера, згідно з якою інвестиції у нововведення дають поштовх економіці один раз за період циклу, хоча, на відміну від годинника, сила поштовху щоразу різна і залежить від "нез'ясовної" історичної еволюції техніки. І справді, Фріш довів, що для пояснення збереження коливань, поштовхи не обов'язково мають бути регулярними в часі й за силою, тобто можуть бути нерівномірними.

На основі цих досліджень вченим було сформульовано теорію нерівномірних поштовхів. Теорія нерівномірних поштовхів – сукупність взаємопов'язаних динамічних моделей економічного циклу, на основі якої стверджується, що якщо система піддається випадковим циклам, то хвилястий рух стає постійним (що відповідає реальним фактам). Згідно з теорією нерівномірних поштовхів в аналізі економічного циклу слід розрізняти проблему поширення, яка полягає в поясненні структурних особливостей системи, що приведена в дію і породжує коливання, і проблему імпульсу, що стосується факторів, здатних дати поштовх системі як у стані спокою (рівноваги), так і в русі. На думку Фріша, основні економічні закони, об'єднані у цьому випадку в мультиплікаційно-акселераційний механізм, мають тенденцію спричиняти згасаючі коливання доходу, які однак не можуть привести до стану рівноваги, оскільки економічна система схильна до поштовхів ззовні [3, с. 23].

Таким чином, дослідження Фріша підтвердили, що доки економіка динамічна, доки зростання і прогрес потребують великих витрат на інвестиції, доти діятимуть могутні сили, що породжують циклічні коливання. Тому не можна розглядати цикл як патологічний стан, він властивий природі сучасної динамічної економіки. Коливання у витрачанні капіталу приватними особами – це особливість цієї економіки, яка не піддається регулюванню.

Узагальнення різних типів економічних циклів – коротких – 3–5 років, середніх – до 11 років і довгих циклів Кондратьєва – не дало проте ясного розуміння природи циклічності. Різні цикли породжуються різними причинами, що не мають загальної природи. З нашої точки зору, найцікавішими були гіпотези Касселя і Кондратьєва. Кассель припустив, що існує відома кореляція між зростанням населення і розмахом коливань економічних циклів [13]. Кондратьєв висунув припущення про те, що першопричиною, яка породжує як економічну динаміку, так і виникнення циклічності в економіці, є зростання населення у тривалому інтервалі часу, звідки походять два протилежно спрямованих тренди: тренд зростання виробництва і тренд зростання споживання. Саме ці два протилежно спрямованих процеси, будучи наслідком зростання населення, породжують економічну динаміку і циклічність.

Пізніші праці у цій галузі економічної теорії не дали істотних результатів щодо визначення природи походження економічних циклів, тому проблема залишається відкритою і на даний час.

Література

1. Блауг М. 100 великих економістів до Кейнса / М. Блауг ; под ред. А. А. Фофонова. – Вып. 42. – Спб. : Экономика, 2009. – 352 с.
2. Гальчинський А. С. Криза і цикли світового розвитку / А. С. Гальчинський. – К. : АДФ-Україна, 2009. – 392 с.
3. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія. Економічна нобелелогія : навч. посіб. / М. В. Довбенко. – К. : Академія, 2005. – 336 с.
4. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения : избр. труды / Н. Д. Кондратьев. – М. : Экономика, 2002. – 767 с.
5. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / Н. Д. Кондратьев. – М. : Экономика, 1989. – 526 с.
6. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии / М. И. Туган-Барановский. – 4-е перераб. изд. – Петроград : Право, 1917.
7. Туган-Барановский М. И. Периодические промышленные кризисы: История английских кризисов. Общая теория кризисов / М. И. Туган-Барановский. – 4-е изд. – М. : Книга, 1923.
8. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы: Очерк из социальной истории Англии / М. И. Туган-Барановский. – 2-е перераб. изд. – СПб., 1900.
9. Хаберлер Г. Процветание и депрессия: Теоретический анализ циклических колебаний / Г. Хаберлер. – Челябинск : Социум, 2008. – 402 с.
10. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен ; пер. с англ. – М. : Директ-Медиа, 2007. – 644 с.
11. Шумпетер Й. А. История экономического анализа : В 3-х т. / Й. А. Шумпетер ; [пер. с англ.] ; под. ред. В. С. Автономова. – СПб. : Экон. школа, 2001.
12. Garvy G., Kondratieff N. D. *International Encyclopedia of the Social Sciences* / G. Garvy, N. D. Kondratieff. – Vol. 8. – ed. D. L. Sills (Macmillan Free Press, 1968).
13. Gessel G. *Theory of Social Economy* / G. Gessel. – 1932. – P. 646.